

902

Драг

М. ДРАГОМАНОВ

АВТОБІОГРАФІЯ

902
Дра

М. ДРАГОМАНОВ

М. Драгоманов

АВТОБІОГРАФІЯ

886944-8

Наукова бібліотека
ім. М. Максимовича
КНУ

ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

44698

R

Видавниче товариство
„КРИНИЦЯ“
— у К и ї в і —

К И І В.
Військова Друкарня „ГЕРОЛЬД“
1917.

Родився я в септєбрі 1841 р. у м. Гадячі, на Полтавщині. Батько мій, як і мати, належали до дрібного шляхетства, що походило з української козацької старшини. Мій батько, як і багато тодішніх українських паничів, за-молоду служив у Петербурзі, де самотужки розвинув деякі знання, набуті в школі на батьківщині, й пристав до літератури; дядько-офіцер брав участь у тайному товаристві „Соединенныхъ Славянъ“. Мій батько, повернувшись під кінець 30-х років на батьківщину, з ідеями, які були мішаниною християнства з філософією XVIII в. та якобинства з демократичним цезаризмом,—не знайшов собі притулку у шляхетсько-канцелярському укладові повітового життя миколаївських часів. Одружившись, сидів більше дома та читав книги, як що не клопотався по процесах всякої дрібноти—селян [з колишніх козаків], котрі добували собі волю, незаконно взятих до війська рекрутів та взагалі всіх скривджених. За се він був дуже не до вподоби місцевим урядовцям та більшости панства.

Охоту до читання та свого роду політики я перейняв з малку од батька, і за його приводом, ще школярем гадяцької повітової школи [1849—1853], перечитав майже всі цікаві книги з його книгозбірні,—переважно подорожі та історичні твори (в тому числі два рази «Історію Государства Російскаго» Карамзіна). Року 1853 я вступив до полтавської гімназії, де дуже ретельно вчив латинь, цікавлючись римською історією; грецьку мову у нас не викладали, але я з великим захопленням читав Гомера та Жілліса „Історію Греції» в перекладі. Коли почалася агітація за емансипацію селянства, яка наповнила всю мою душу, я був у 5 класі. З того часу я підпав під вплив нового навчителя історії, і він давав мені читати Герцена і навчав при тому, що для зміцнення в собі гуманних і ліберальних ідей, треба багато вчитись та читати на чужих мовах історичні й політичні писання, бо—казав він—уряд як захоче, то зможе заборонити усеньку літературу на російській мові. З де-котрими товаришами я став читати в перекладах, що почали тоді виходити, Шлосера «Історія XVIII вѣка», Маколея, Прескота та в оригіналі Гізо,—став учити німецьку мову. Ми розпочали рукописний журнал, який я редагував. В 1859 році, перед самим закінченням моєї науки в гімназії, у мене сталась сутичка з надзирателем гімназійального інтернату, за що мене признано виключити з гімназії «съ тѣмъ чтобъ впередь никуда не приниматьъ». Попечитель Н. И. Пирогов запропонував раді гімназії замінити «исключеніе» простим «увольненіемъ», а через те я міг бути прийнятим до київського університету.

Сердечно повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального та боротьби,—явище незвичайне в Росії і тепер, а колись—тим більше. Дуже треба дякувати і гімназії, де мені пощастило попасти: 1) на доброго латиниста, який надавав більше ваги літературі, ніж дрібницям граматики, 2) путнього натураліста, через котрого я не побачив чогось нового у тому реалізмові, про який трохи згодом говорила в Росії молодь, як про щось виключне й протилежне гуманізмові, 3) дуже гарного навчителя історії, котрий викладав нам курс нової історії до самого 1859 р. [до італійської війни], розтлумачивши нам фактично суть реформації голландської й англійської революції, філософії XVIII в., принципу лібералізму й національностей, нарешті соціалізму [з приводу 1848 р.]; тому то, по вступі до університету, ми мали змогу з'орієнтуватись серед того *Sturm und Drang*, що починався тоді серед російської молоді. На щастя і до університету я вступив під час попечителювання Цярогова, який *de facto* допустив у Києві академічну волю, похому на європейську. З самого початку свого пробування в університеті—з осені 1859 р.—я попав до гуртка студентів, котрі завели перші недільні школи в Росії (я не беру на увагу Остзейських губ.). Школи ці, як і свою працю в справі народної освіти я окреслив у брошюрі „*Народні школи на Україні*“, Тут зазначу коротенько, що багато із нас узялося до справи з думкою політичної пропаганди, та швидко побачили неможливість її серед дітей (з різних майстерень

та прислуги) й непрактичність навіть серед доро-
слих та неграмотних, і щиро захопилися педагогич-
ним боком справи. З гуртка студентів, причетних до
недільних шкіл, вийшло де-кілка підручників та
популярних книжок, але року 1862 уряд позя-
чняв недільні школи й сим знову підштовхнув
революційний настрій молоді, особливо по сто-
лицях. У Києві нашому гурткові знайшлась нова
педагогічна справа. Тут сам уряд, аби проти-
стати польській пропаганді, надумав позаводити
на селах школи, а для підготовки для них вчителів,—педагогічну школу у Києві. Але коштів на
цю справу уряд призначив дуже мало [10000 р.
на три губ.]. Тоді М. А. Тулов, розумна лю-
дина, що знайшлась тоді у шкільній адміні-
страції Київської Округи—звернувся до студен-
тів, котрі одзначились в недільних школах, й
чоловіка в згодились даром давати лекції
у „Временной Педагогической школѣ“. Я був
серед сих студентів й викладав російську істо-
рію. Рада сеї школи, до котрої належали й
деякі молоді вчителі гімназій, була в 1862—63 р.
комітетом, що фактично керував справою заведен-
ня перших російських народніх шкіл на західній
Україні. Через обставини справи Київська шкіль-
на адміністрація допустила й народню мову при
початковому навчаню й мала бути складена Читан-
ка так, щоб вона була ступневим переходом од
народньої української мови до (велико) російської
і далі до церковно-словянської. За сеї принцип
висловилась тоді більшість педагогічних рад гім-
назій Київської шкільної округи, яким було до-
ручено міністерством розглянути проекти уставу

шкіл. Сей принцип було майже прийнято й у міністерстві (Головиним). Та на ту пору серед вищих клас виникла боротьба між двох партій: одні хотіли оддати народні школи пошам та Синодові, другі—до світського міністерства. Цікаво, що се питання приєднано до питання про поліпшення становища (матеріяльного) духовенства. Само собою що оборонці попівської школи виставляли її, як охорону Росії од революційної пропоганди.

Київські попи кинулись на нашу Педагогічну школу як на таку, де навчають „нигилисты“, та „українські сепаратисты“. Попів підтримали „Московскія Вѣдомости“. Кінчилося тим, що міністерство, „чтобы сдѣлать уступку общественному мнѣнію“, прогнало із Педагогічної школи вчителів-студентів і замінило їх вчителями гімназій вже за плату, і саме тоді, коли ці студенти, кінчивши університет (літом 1863 року), набули офіціальні права навчати навіть по гімназіях. Серед таких був і я, ще раз одірваний без усякої рації од любої справи, та ще тоді саме, коли я мріяв, випробувавши свій курс на практиці, видруковати його. Аби кінчити огляд свого студентства, я мушу сказати ще про дві важливих, та й не для мене самого тільки, справи: про одставку Пирогова в 1861 р. та польське повстання 1863 р. Деспотичний уряд Росії не міг потурати чисто конституційним порядкам, заведеним Пироговим у Київській шкільній окрузі та університеті, й не зважаючи на те, що царь двічі ухвалив плани шкільного урядування, подані йому Пироговим, все таки цього останнього на весні 1861 р. увільнено. Всі педагогічні кола Києва й його округи

та більш освічена частина громадянства надумались виявити своє співчуття визначному вченому. У Києві було влаштовано йому два банкети, де вперше в Росії з'явилися телеграми з висловом співчуття. На першому банкеті, влаштованому представниками шкіл, я був одним з представників студентства й виголосив промову, в якій доводив, що реформи Пирогова, заміна дисципліни салдатської—моральною та обмеження сваволі начальників (котрі колись били у класі школярів поліньми дров) законністю,—завели більше ладу у школі, ніж се було попереду. Промова моя викликала найгучніші оплески й була розхвалена в описові банкету, виданому професорами університету (під ред. проф. Шульгіна, потім редактора офіційного „Кієвлянина“ й мого політичного ворога). Брошура Шульгіна швидко розійшлась у двох виданнях, але по газетах не дозволено було промову мою друкувати, тільки Катков надрукував її у своєму двохтижневику „Современная летопись Русскаго Вѣстника“, а ректор університету проф. Бунге (тоді один із найбільш поступових професорів—тепер міністр фінансів) дістав догану од міністерства за те, що дозволив мені промовляти на користь законности й педагогічного авторитету.

Виступ мій на банкеті Пирогова мав для мене особисто значні наслідки: він розворушив у мені політичні інстинкти і разом з тим зазнайомив мене з колом ліберальних професорів і дав мені змогу поширити мої наукові студії, переважно по загальній історії; у ній я спочатку зде-

більшого студював Рим і зацікавився соціальною боротьбою останніх часів республіки й появою християнства, а потім взагалі історією стародавніх релігій. Проф. загальної історії Шульгин, кидаючи кафедру в 1862 р., рекомендував мене університетській раді, яко майбутнього кандидата на професуру, й раяв послати мене по скінченню курса за кордон.

Польський рух мав великий вплив на моє політичне виховання. Родом з лівого боку Дніпра, я не мав ясної думки про поляків й співчував їм яко жертвам російського деспотизму, хоча, яко українець, я не зовсім забув про те, як Польща гнобила Україну [ще малим я прочитав «Історію Малої Росії» Бантиша-Каменського]. Прибувши на правий берег Дніпра, до Києва, я побачив, що Поляки тут аристократія, а не нарід, і був вражений тим, що навіть студенти-поляки б'ють своїх слуг та ходять до «костьолу» ретельно, там стоять на вколішках [ми студенти—«руські» або «православні» всі були гарячі демократи, а в релігії—атеїсти]. Разом з тим мені кинулась в вічі нетерпимість поляків до «руських», а особливо до українців.

Останні вже року 1859 мали у Києві окремий національний гурток, хоча власне величезна більшість «православних» студентів Київського університету [коло 500 душ з вільними слухачами] були з роду українці. Цей гурток піклувався про розвиток української мови й літератури та бажав самостійного становища української нації

навпроти польської й великоруської [російської]. Але деталі політичних і соціальних бажань українців були тоді дуже різnorodні та навіть і не зовсім виразні. Серед тодішньої української молоді були мрії про заведення на Україні чого-небудь на зразок колишньої козацької республіки та про повстання селян, як то описано в поемі Шевченка Гайдамачину 1768 р., але більшість не була такою радикальною й більше захоплювалась літературними й національно-художніми справами, а також педагогічними, бо всі українці стояли за народню мову по школах. Особливої ворожнечі до російського уряду по цих гуртках не було, бо тоді він не забороняв українських публікацій, не заважав пробувати навчати по школах та церквах по українському, і навіть ці гуртки були менш радикальні політично, ніж «руські» гуртки без спеціального українського кольору. Інше відношення було українців до Польщі. Польські претензії на володіння правобережною Україною страшенно дратували українців, й вони ладні були, по реакції, як то зробили галицькі русини у 1848 р., поєднатись з царським урядом для боротьби з Поляками.

Українець з роду, бачучи у Києві багато такого, чого в Росії не знали, я поділяв багато бажань та ідей українських націоналістів, але ж і багато їхніх думок здавались мені реакційними: я не міг поділяти їхнього нехтування російською літературою, котру вважав більш розвиненою, ніж українська, й повністю що до загально-європейських інтересів; я далеко більше знаходив для політичного виховання в «Колоколъ» й „Современ-

никъ», а ні-ж у «Основі»; не подобалась мені й різкість в стосунках українців до поляків, а думка про яку-б там не було спілку з царським урядом проти поляків здавалась мені образливою і хибною. Мене й де котрих моїх однодумців українці прозвали космополітами,—слово, котре ми приймали за похвалу.

Тим часом польське повстання наближалось до Київа. Поляки, навіть демократи, доводили, що мають право на західну Україну, бо дворянство на ній, або, як тоді стали висловлюватись, «інтелігенція» польська. Реакція тим польським змаганням надавала сили серед київської «православної» молоді українцям. Кредит «космополітів» надав, і по мірі того, як ставало відомим, що відповідні столичні гуртки ставали беззглядно на боці поляків.

Бачучи помилки «космополітів» й не поділяючи багатьох змагань українців, я став байдужим до «політики» студентських гуртків, перестав бувати на зборах і весь свій політичний загал вкладав у лекції по російській історії в Тимчасовій Педагогічній школі. Правда, педагогічні інтереси притягли мене до українців. Коли я довідався, що вони мають видавати популярні книжки, я пристав до їхньої Громади, яка зараз-же вибрала мене до редакційної комісії цих книжок. Се було на весні 1863 р., саме під час спроби польського повстання коло Київа.

Але тут сталося таке, що можливе тільки в

Росії. Реакціонери та державні централісти, органом яких зробились «Московскія Вѣдомости» Каткова, б'ючись з поляками, напали й на українців, добачаючи в їхніх змаганнях, навіть чисто літературних, сепаратизм і оповістили весь український рух справою польської інтриги. Уряд заборонив друкувати українською мовою книги релігійні [починаючи з євангелії], і так само популярно—наукові й педагогічні. Так припинилась і робота громадської комісії, до котрої я попав.

Тим часом я скінчив курс, виїхав на вакації, а по повороті довідався, як я вже росповідав раніш, що мене викинуто й з Педагогічної школи. Треба було шукати нової праці й для духа, й для тіла, бо справа з командировкою мене за кордон затягувалась на не знати доки: ліберальна партія серед професорів філологічного факультету [один з членів котрої, Шульгин, рекомундував мене] послабшала, а консерватори не сприяли мені. Аби посунути свою справу, я, по пораді Шульгина, здумав подати дисертацію pro veniallegendi із своїх праць по римській історії про «Імператора Тиверія». А що-би як-небудь перебитися та мати змогу виховувать брата й сестру [батько мій перед тим помер], я взяв пропоновану мені посаду навчителя географії у 2-ій Київській гімназії.

Боронив я свою дисертацію на початку 1864 р. На публіку й на професорів вона зробила досить чудне вражіння. Не знаючи зовсім новіщої закордонної літератури питання, я у своїй дисертації, на підставі тільки самих класиків, набрів

на думку, що римська імперія не була руїною римського світу після республіки, а була свого роду поступом, як що не з політичного боку, то з соціального й культурного. Туж саму думку я розвинув й у пробній лекції «про становище жінки у першому віці римської імперії», де я виступав проти авторитета Ювенала, подібно, як у книзі про Тиберія, виступав проти авторитета Тацита. Згодом, у 1869 р., я розвинув ці думки більш систематично у книзі: «Вопросъ объ историческомъ значеніи римской имперіи и Тацитъ» [моя магістерська дисертація]. На відношенні до моїх перших наукових спроб моїх недавніх товаришів та професорів я у перше зазнав, як то публіка у Росії не звикла до об'єктивности та до всяких складних питань й складних формул. Ліберали [між ними й проф. Шульгин] були скандалізовані моїм, так би мовити, імеріалізмом, а також й соціалізмом; консерватори вітали мене за мою критику римської республіки, але образились за критику Ювеналового консерватизму в жіночому питанню. Таке бувало зі мною й пізніше у всіх дальших стадіях моєї літературної кар'єри, до чого я не швидко й не легко привик.

Все таки факультет та рада Київського Університету допустили мене в приват-доценти та навіть доручили з 1865 р. викладання обов'язкових для студентів лекцій, се-б-то на правах штатного доцента, й обіцяли, як що я складу магістерський іспит, послати на свій кошт [а не міністерський] за кордон. Але виправитись з цим іспитом мені було не легко, бо обставини накиннули на мене силу ріжної

праці. Я вже згадував, що мусив виховувати брата й сестру; за останню я повинен був давати лекції у пансіоні, в котрому вона вчилася. Крім того, р. 1864 померла мати моєї пореченої, й мені довелося одружитися раніш, ніж думалося. От-так я зразу став людиною з сем'єю з 3 душ. маючи лешень 600 карб. на рік од університету. Тільки через де-якій час університет набавив мені до 1000 р., згодом і до 1200 р.;—та за те прибуло й моєї родини. Довелося добувати коштів з газетної й журнальної праці. Я став писати кореспонденції, літературні критики, а згодом й передовиці до „С.-Петербурзькихъ Вѣдомостей“ [ред. Корш, згодом увільнений гр. Толстим]. Здебільшого я писав про політичне становище т. зв. Південно-Західного краю [Київськ. ген-губернаторство], силкуючись розвіяти туман, нагнаний на публіку аристократично-польськими та бюрократично-московськими тенденціями. З часу слав'янського з'їзду у Москві р. 1867 редакція запропонувала мені писати про слов'янське питання і „вести полеміку з московськими газетами.“

Я написав тоді чимало фельєтонів та передовиць, у яких силкувався розглядати російсько-польські й взагалі слав'янські стосунки з демократично-федерального погляду. Само собою, що я не раз торкався українського питання, тим більш, що тоді я тісніше зійшовся з київським українофільським гуртком,—який значно поменшав з 1863 р.,—й знову наблизився до українського педагогічного питання.

Року 1865 заведено на Лівобережжі земство,

а разом з цим стало там на черзі питання про народні школи. Чернігівські земці, серед яких було де-кілька душ з університетською освітою й українськими тенденціями, звернули увагу на необхідність вживати української мови по місцевих школах. До того ж і у Київськ. ген.-губернаторстві побачали [навіть сам ген.-губ. Безак] потребу оживити народні школи, що замерлі після 1863 р. під тягарем запанувавшого тоді клерикалізму, представником якого у шкільному відомстві був новий попечитель князь Ширинський-Шихматов. Майже одночасно й пр. Шульгин зробився з 1864 р. редактором офіційного журналу „Кіевлянинъ“, (котрий в р. 1865—66 р. притримувався хоча монархичного, але досить радикального демократизму), й чернігівці запропонували мені писати про шкільні справи на Україні. Я й написав де-кілька статтів про се в „С.-Петербурб. Вѣдомост.“,—між иншими: „Земство и мѣстный элементъ въ обученіи“ и „О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка“. В останній статті (див. № 93, „С.-П. В.“ 1866) між иншим я розібрав непридатність для всіляких, а особливо українських шкіл „Книги для чтенія въ школахъ кіевскаго учебнаго округа“, виданої кн. Ширинським-Шихматовим замість тієї, що, як я вже згадував, складалась учителями Гимчасової Педагогічної школи. Книга III-III. починалась з церковно-слав'янської частини, тоді давала статті на російській офіціальній мові, далі народні пісні й оповідання великоруські й ні слова—українського. Я раяв починати з українського елементу й переходити поволі до російського, і в цьому мої кри-

тики (особливо „Моск. Вѣд.“) й сам кн. Ш.-Шихматов вбачили сепаратизм. На лихо моя стаття була видрукована 6 апр. 1866 р., а 4 апр. Каракозов стріляв у царя. Катков цілком серіозно побачив зв'язок між моєю статтею й вистрілом Каракозова (див. № „Моск. Вѣд.“ здається за 17 апр. 1866 р.). Кн. Ш.-Ш. запросив мене на розмову, а тоді доніс міністрові (новому, гр. Толстому), що „приват-децент Драгоманов належить до партії українофілів“. Міністр наказав було дати на обміркування ради Київського університету, чи можу я бути й надалі професором університету, але кн. Ш.-Ш. не маючи певности в успіхові, запропонував од себе „обмежитись поки що доглядом за мною“. Догляд той тягнувся кілька років і був причиною того, що, коли р. 1870 я отримав магістра й рада університету вибрала мене у штатні доценти й післала за кордон од університету, попечитель (новий) не одважився конфірмавати моє обрання й, запитавши міністра, одклав конфірмацію до мого повороту у 1873 р.: а через це я не отримав всіх коштів, які звичайно видаються в Росії молодім вченим, що командують за кордон. Цікаво додати й те, що на таке відношення до мене начальства вплинула й рецензія на мою магістерську дисертацію, подана до „Журн. міністерства нар. просвѣщ.“ професорами Більбасовим [згодом редактор „Голоса“] й Модестовим [згодом ліберальний співробітник цієї хамелеонської газети] й зрезюмована опісля Більбасовим в „Русск. Вѣстн.“ Каткова. Вчені рецензенти мої дорікали мені між иншим за прихильну згадку про статтю Чернишевського („О причи-

нахъ паденія Рима“, рецензія на Гизо „Історія цивілізації въ Европѣ“ в російському перекладі та навіть якомсь витлумачили одне місце в моїй книзі як похвальбу церевбивства. Тепер я мушу сказати, що донос кн. Ш.-Ш. рішучо прижував мене до українського напрямку. бо я з природньої реакції став старанно студіювати українські питання, спочатку педагогічне, а тоді— національне взагалі. Правда, коло того часу з'явилися й інші нитки, що зв'язали мене з українським рухом.

44698

Студіючи стародавню історію, я особливу увагу звернув на релігії и міфології арійських народів. Од стародавніх народів я перейшов до нових й тут спинявся на народніх переказах й словесності Слав'ян, а між ними, звісно, й українців. В 1867 р. я з деякими приятелями задумав зробити видання збірників української народньої словесности, що назбирались у де-кого з часів захоплення, в не так давні роки, збиранням етнографічних матерьялів. До того-ж це були майже єдені українські видання, не зоборонені тоді російською цензурою. Незабором ми видали дві книжки казок та дві пісень, а року 1869 я вкупі з проф. Антоновичем узявся за влаштування українських полігічних пісень з історичними коментаріями; перших два томи їх вийшли у Києві в 1874 й 1875 р.р. під заголовком: „*Историческія пѣсни малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова*“—1 т.); Пісні доби дружинної й княжої, X—XVI в.в.; пісні козацької доби: Бортьба з турками й

татарами XV—XVI в. т.; II) пісні казацької доби: боротьба з поляками до см. г. Хмельницького 1657 р. Тепер я сам провожу далі се видання у Женеві під заголовком: «Політичні пісні укр. народу XVIII—XIX в.» й видрукував поки що в 1883 р. перший випуск: „Запорожці 1709—1740“; в 1881 р. я видав резюме політичних пісень XIX під заголовком: «Нові українські пісні про громадські справи».

Студіювання багатої й прегарної української народньої словесности, а особливо політичних пісень, які уявляють з себе політичну історію українського народу, ним самим розказану, примусило мене міцно полюбити цей нарід й всіма силами моєї душі пережити усі подробиці українського питання в Росії й Австро-Угорщині. Досліджування пісень про боротьбу українців з турками, поруч з такими-ж самими піснями балканських народів змусило мене вдуматись в т. зв. «східне» питання, — а все гуртом приводило мене до гадки про потребу широкої постановки федерально-демократичного питання в усій західній Європі. Мені здавалось, що українці, а між ними Кияне мають відограти у цій справі значну роль, а для цього їм потрібно яко мога більше політичної освіти: більше знайомства з західно-європейською політичною наукою, і так саме з історією й становищем і своєї батьківщини і західних слав'ян. Та на жаль власне на історико-філологічному факультеті у Києві справа що до професури стояла як раз найгірш на тих катедрах, в яких по моему ідеалу була потреба. Я став ширити

серед знайомих студентів як свій ідеал, так потребу готуватись до заняття відповідних кафедр. Але моя пропаганда мала малі наслідки, між иншим й через те, що в останні роки молодь в Росії одійшла од гуманітарних наук до природничих, а як що під кінець й знову стала цікавитись суспільними питаннями, то виключно економічними, та й тут кидалась на прості формули соціалізму, мало думаючи над складним питанням переведення їх у життя та пристосування у кожній країні.

До Києва долетіли у 1869 р. одгуки петербурзьких студентських розрухів, викликаних гуртком Нечаєва; він, як згодом виявилось, ширив серед молоді чутку, що у Західній Європі 2.000.000 інтернаціоналістів готові повстати й підтримати в Росії соціальну революцію.

Та для початку цієї революції Нечаївці підбивали студентів домагатись корпоративних прав і закладів: кас, зборів, їдалень. Маючи поміж студентів земляків і приятелів, я хоча й радий був пробудженю руху серед молоді після сну, який опанував нею після 1863 р., але намагався протистоять студентському політиканству, яке цілком безплідному. Я радив студентам ніяких демонстрацій не робити, ні за які корпорації петицій не подавати, бо з сього все одно нічого не вийшло-б, опріч ні для чого непотрібних вигнань та заслань, а просто позаводити собі гуртки й корпорації го-

ловне для самоосвіти й студіювання своєї батьківщини [по провінціях]; взагалі-ж я раяв студентам дивитись на себе не як на діячів, а як на тих, що готуються до діяльності, й поки ще не вважав корисним для студентів братись за якунебудь громадську справу, опріч спроб навчання робітників по невеличких приватних школах [з необхідности потайних].

Я радий був дуже, що київські студенти після довгих суперечок ухвалили не подавати ніяких петицій про корпоративні права, але з жалем бачив, що заведені й у Києві потайні студентські корпорації більш піклуються касами, ідальнею, ніж самоосвітою та студіюванням своєї країни. Все таки з того часу у Києві заснувалось декілька гуртків й з такою метою. До одного з їх було запрошено й мене, де я прочитав реферат: «Становище жінки в українській народній сем'ї.» Після того реферату я мав цікаву сутичку з петербурзьським делегатом, який підняв в гурткові питання про жіноцтво. Делегат докоряв мене, що я кажу про Україну як про щось осібне, коли тепер в Росії стало питання «про об'єднання сил для боротьби з спільним ворогом», себ-то урядом. Про цю сутичку, початок моїх суперечок з великоруськими революціонерами-централістами й всеросійськими якобинцями, я розповів у книзі «Историческая Польша и Великорусская Демократія». З інших рефератів у гурткові пам'ятаю переказ Марксового «капіталу», зроблений недавно скінчившим студентом, згодом моїм близьким приятелем, М. Зібером.

Незабаром після того я виїхав за кордон на 2 роки, але пробув 3. На самперед заїхав я до Берліну, через Варшаву й Познань. У Варшаві я наочно побачив «обрусеніє», а в Познані—«обпрусеніє». У Берліні я пробув 8 місяців саме під час найбільшого напруження війни з Францією. Я одвідував лекції (особливо Момсена) та бібліотеку, де студював римську й церковну історію, я тоді підготовляв статті, з котрих дві—«*Духовное господство*» та «*Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII в.*»—були видруковані в «Знаніи» й «Отечеств. Записках»,—та перша глава моєї праці: «*Церковь и государство въ Римской Имперіи*» не була пропущена цензурою у «Знаніи» й загинула в петербурзьких-редакційних архівах. Решту часу я віддавав ознайомленню з великим європейським містом і його життям, особливо політичним. Найбільш я одвідував збори робітників, де мене дивували три річі: охайність одержі робітників, їхня начитаність та те, що про соціальне питання ведуть розмову не найбідніші, а найзаможніші (й само собою найбільш освічені) робітники. Згадав я про це особливо тоді, коли приїхавши у 1873 році до Цюріху, я застав там силу молоді з Росії, а по між їх і київських знайомих, котрі запевняли, що російські селяне готові до соціальної революції, особливо-голодні самарці.

Невеликі зв'язки з вищими верствами берлінської людности, не минаючи студентів й професорів, не викликали у мене симпатій до Прусаків: по-за грубістю манер (я завважив, що у Бер-

лині тільки соціал-демократи одзначались чемністю) мене неприємно вражала національна нетерпимість, а саме той Uebermuth, якого німецька преса вбачала тоді у стосунках всіх народів до німців. Найбільш сей Uebermuth й Racenhass проглядав у відношенню до слав'ян і з'окрема до Росіян. У Ляйпцігу я стрів більше м'яккости, але першими словами, які промовив до мене один молодий професор були: «Ми будем з Росіянами приятелями, доки вони не прийдуть одбирати в нас Богемію?» З Ляйпцігу я поїхав до Баутцена, Праги,» [у Празі я пробував під час переговорів чехів з гр. Гогенвартом, про одставку якого я довідався у Відні), до Відня,— й почав знайомитись з Слав'янами й, з'окрема, з нашими земляками Галичанами. Одночасно я збирав матер'яли для порівнявчого коментарію до «Історичних пісень українського народу». Як ті матер'яли, так саме й мої вражіння од слов'янських країн мені довелось оброблять у Гейдельберзі та у Флоренції поміж студіюваннями старовини.

В Гейдельберзі [в-осени 1871 р.] я написав статтю: «Восточная политика Германіи и обрусеніе», що видрукована була в №№ 2—5 «Вѣстника Европы» 1872 р. *) Відправною точкою була мені думка, що після об'єднання Германії—черговим історичним моментом мусить бути знищення Турції та абсолютизму в Росії. Цей процес, котрий можна назвати емансипацією слав'ян, усклад-

*) Ся стаття була уміщена й у 1 т. «Политич. Сочин.» виданому у Москві, р. 1908. *Перекладчик.*

няється тим, що германська раса посувається на схід, де хоче панувати над Слав'янами. Російський абсолютизм, на який серед слав'янства багато людей дивиться, як на визволителя й конкурента войовничому германизмові, є справді свідомий й несвідомий спільник останнього, найбільше тоді, коли з бажання йти шляхом Пруссії, пробує «обрусіння» „західних провінцій Росії, так, як Пруссія германізує свої східні провінції. Тоді як се обрусіння неможливе вже через те, що воно не може опертись на колонізацію; воно тільки знесилює тамешні народні елементи й робить їх менш здатними протистояти чужому натискові з заходу: на Литві, Білій Русі й Західній Україні—польському, а в самій Польщі—німецькому. Висновок: замість політики централізації й обрусіння у цілій західній половині Росії, зручніша політика самоврядування країн та національностей, заснована на демократичному принципі. Така політика дасть Росії особливу силу і в Західному Слав'янстві і в Східному питанні. Сі думки я підпер у своїй статті розглядом німецьких брошур, книг, котрі радили Германії захопити басейн Вісли, а Австрії—Дунай та Балкани; оглядом відношення Поляків й великоруських централістів до відродження литовського, білоруського й українського; відношення російських лібералів, слав'янофілів й уряду до польського питання;—нарешті я подав проєкт ліберально-демократичних реформ у Польщі. Року 1875 я підтвердив ті самі гадки іншими фактами в статті: „Евреи и Поляки въ Юго-Западномъ краѣ“. („Вѣстн. Евр.“), де між иншим зазначив, що т. зв. „польська інтрига“, се-б-то

підлягання української людности польським панам та їхнім агентам-жидам, є не що інше, як наслідок російської консервативної політики з часів Катерини II.

З цими статтями тісно зв'язані мої праці про Русинів (українців) у Галичині. Ще в Росії я написав де-кілька статтів про цю справу, а потім у Флоренції р. 1872 написав велику статтю, поділену редакцією „В. Евр.“ на дві: *„Русские въ Галиція и Литературное движеніе въ Галиціи.“* („В. Евр.“ 1873 р). Зазнайомившись у Відні з Галичанами, завівши листування з львівськими літераторами з молоді, народньої, або української партії, (року 1873 за допомогою моїх київських приятелів було відновлено видання їхнього журналу „Правда“ і мене було запрошено писати до нього), я спостеріг, що в думках, яких тримаються в Росії що до галицьких партій, так і в розумінні самих Галичан єсть багато непорозумінь. Так, напр., „стару“ партію вважають „руською“ або „московською“, а „молоду“ — українською, — за їх літературні й політичні змагання. Тоді як власне обидві партії і в літературі і в політиці — перш за все австро—рутенці клерикального гатунку. Далі, стара партія, хоча й говорить про єдність літературної мови в Росії, а справді навіть не знає російської літератури, особливо нової, так що тут близша до Росії партія українська, котра, знаючи принаймні хоч російську літературу про Україну й писання на українській мові, увійшла все таки в де-яке моральне єднання з освіченими людьми в Росії. Я завважив, oprіч то-

го, що Галичане, не дивлячись на своє більше західне становище, одстали од Європи з ідейного боку далеко більше, як Росіяне, та що і в цьому партія „московська“ більш одстала, ніж українська, котра переняла де-які ново-європейські думки (демократизм, антиклерікалізм) од української літератури з Росії. Виклавши це все у своїх статтях, я склав план: поширити в Галичині український напрямок за допомогою нової російської (великоруської) літератури, яка своїм світським й демократичним характером підірве в Галичині клерікалізм й бюрократизм та наверне молодь до демосу, а як там демос український, то українська національна самосвідомість надійде сама по собі. План цей я виклав у статтях, видрукованих в галицькому журналі „Правда“ (на українській мові):— „Література російська, великоруська, українська й галицька“ (1873) і після розвивав його в різних статтях в газеті „Київській Телеграфъ“ (1875) та у львівській москвофільській студентській газеті „Другъ“ (1875—76), яка потроху стала українофільською у моєму розумінню. Усі ці статті мої придбали мені силу ворогів серед галичан обох партій,—та й самі російські українофіли не конче були задоволені моїми ідеями і планом своєрідного „обрусенія“ Галичан. Але все ж таки мені пощастило умовити їх влаштувати російську бібліотеку у Відні при товаристві „Січ“, післати чимало російських книг до Львова (де вони здебільшого попали до Т-ва „Просвіта“). Опісля, коли мене скинуто з професури і коли київські студенти запропонували мені прощальний банкет, я попрохав їх краще

повернути кошти на купівлю книг про Росію (з Україною) для бібліотеки студентського Т-ва „Союз“ у Чернівцях (на Буковині). Сміло можу сказати, що ні один московський слов'янофіл не поширив в Австрії стільки „московських“ (російських) книжок, як я, український „сепаратист“. Я міг вважати свій план здійсненим, коли року 1876 у Львові двоє студентських товариств, українське „Дружній Лихварь“ й москофільське „Академічеській кружокъ“, надумали з'єднатися, — і коли москофільський, власне рутенський, „Другъ“ видрукував з моєї вказівки кілька статей на чистій „московській мові“ (що мусило, між иншим довести, що мова галицьких „общеруссовъ“ а-ні скільки не похожа на справжню „московську“ російську мову,)-в той же час визнав, що попередні писання галицьких „псевдо-общерусів“ — бридка макаронична мішанка, — й оповістив, що основою живої літератури у Галичині може бути тільки народня мова, се-б-то українська. Разом з тим „Другъ“ висловив бажання досліджувати народне життя, особливо економічне, котрим цілком нехтували колишні галицькі партії, які бачили всю причину злиднів в народі „у п'янстві та лінощах“ З редакторів „Друга“ вийшли опісля перші галицькі соціалісти, котрі — у всякому-разі — першими у Галичині зняли економічні питання, а так само й питання про об'єднання демократії русинської й польської...

Але я забігаю вперед. Повертаюсь до 1873 року. На початку цього року, ще в Італії, я отримав літографовану програму „Вперед“, а в-літку,

по дорозі до Росії, проживав місяців 1½ у Цюріху, де зустрів не мало своїх київських знайомих, колишніх студентів, більш-менш причетних до редакції „Вперед“. Цюріхські Росіяне тоді поділялись на бакунистів, або анархистів, що тримались програми Alliance socialiste, та на лавристів, ідеї котрих були подібні до ідей інтернаціоналістів фракції Маркса, чи німецьких соціал-демократів. Мені здавалось, що обидві програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам треба перш за все домагатись політичної волі. Само собою, що в Цюріху було визнано мої ідеї одсталими й навіть мої київські знайомі запевняли мене, що в Росії за час моєї відсутности (2½ роки) встигла заснуватись робітнича партія на зразок європейських. Інші запевняли, що все селянство, починаючи з голодуючих тоді самарців, готове до повстання. Правда, один киянин, дуже близький до редакції „Вперед“, раз у приятельській розмові признався мені, що таки переконаний, що „першим питанням у Росії буде питання-конституції, а те, про що ми тут у Цюріху балакаємо, при нас і залишиться“. На моє питання, чому-ж він не висловлює цього на зборах у Лаврова та чому у „Вперед“ і говоритья інше, я отримав відповідь, що коли се висловити, то уся молодь одсахнеться од „Впереди“, ніхто не захоче ні писати в йому, ні перевозити, а з „лібералів“ тепер не складені партії.

Зрозуміло, що се все мені не сподобалось, так само як і відношення „Вперед“-а до українського питання. (розібране мною в „Исторической

Польщѣ и Великорусской демократіи“). Тай взагалі я переконався, що вся приязливість „впередовців“ до мене пояснюється сподіванкою, що, при моїй тоді ще не підірваній популярності в Галичині, я зможу допомогти їм переправляти їхні видання до Росії. Цю перевозку я й постарався їм улегшити, а в інші стосунки не входити й вести свою працю осібно.

Я дуже охочий був залишитись у Відні й розпочати своє видання на російській і українській мовах. Та прибувши до Відня, побачив що молоді Галичане хоча й розвинулись від 1871 р., але все ще мало стали європейцями. Я надумав їхати до Росії, тим більш, що треба ж було взятись за видання „Історичних пісень українського народу“, а до того і взагалі обдивитись у Росії. По дорозі я побачив Галичину й тамошніх українофілів. З ними я не зійшовся, бо вони тоді були під впливом свящ. Качали, котрий з реакції проти старих рутенців, які так довго прислужували партії австро-німецьких централістів, пристав до партії магнатсько-клерикальних федералістів, як кн. Юр. Чарторийський. Спільку цю я вважав зовсім дивовижною для приклонників Шевченка, й по приїзді з Львова до Київа першою моєю справою було редагування декларації (котру підписало 45 київських українців) проти брошури Качали „Політика Русинів“ та проти обох галицьких партій. У декларації нашій стояло, що основою нашої політики можуть бути тільки: в культурі—раціоналізм, в політиці—федералізм, в питаннях соціальних—демократизм.

У Києві я застав чималий рух серед Українців. Старші (з де-більшого вчителі гімназій) утворювали зерно нововідкритого Південно-західного одділу російського географічного т-ва; молодь, студенти, сходились у гутки й працювали над словником, з'являлися думки й про популярні книжки. Але багато чого не подобалось мені у київських українофілів: перше, уступчивість офіціальним колам й залицяння до консервативних кол,—а у молоді навіть ворожнеча до „радикалів“, як тоді звано соціалістів; друге—величезна одсталість од європейських ідей наукових і політичних, та претензія вирішати всі справи самим-но національним духом, як то робили московські слав'янофіли. На моє здивування студенти українського гуртка, навіть більш здатні й учені, не знали чужих мов і через те, мріючи бути вільними од „московської“ цивілізації, справді не могли стати вище од неї, і опинялись навіть нижче російських радикалів, які так саме були не здатні черпати ідеї безпосередне з Європи, але котрі все ж читали Міля, Маркса, Лясаля й инш., хоча у російських перекладах. Це все здавалось мені тим більш ненормальним, що, по моему, найзначніша частина одзнак України од Московії пояснюється тим, що до XVIII віці Україна була більш зв'язана з Західною Європою й хоча поволі (через татар), а все таки йшла разом з З. Європою у суспільному й культурному поступі. Перебування у З. Європі остаточно переконало мене, що саме європеїзм, або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей та форм,—і являється

найкращою підвалиною для українських автономних стремлень, і що всяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті.

Останню думку я проводив у своїх університетських лекціях, в рефератах та дебатах у географічному т-ві, у статтях й розмовах з молоддю,—звісно, відповідно до кожної нагоди; в лекціях і рефератах я напірав на порівнявчий метод. В університеті я викладав курс старої історії, який й почав оглядом історіографії, тоді перейшов до первісної культури і далі до Стародавнього Сходу (одставка викинула мене з університету, коли я читав лекції про Асірію). У географічному т-ві я читав реферати про спільні риси народніх пісень українських та західно-європейських. (Одна з моїх праць: „Отголосокъ рыцарской поэзіи въ русскихъ народныхъ пѣсняхъ“ надрукована у II т. „записокъ Ю.-Зап. Отд. Р. Геогр. Общ.“; друга-більша, резюме котрої я подав на київській архелогичній конгрес 1874 р.— „Пѣсни и сказанія о кровосмѣшеніи“). Едип у слав'янській народній словесності й оповідання про розлучених братів й сестер—до цього часу не могли собі одшукать видавця в Росії. Порівнявчий коментарій я вніс і в „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, перший том котрих я видав разом з проф. Антоновичем до археологичного конгресу 1874 р. До політичної агітації у Києві я спершу встрявав мало, бо багато часу однімала у мене наукова праця та галицькі справи. При зустрічах з молоддю радикального й українсь-

кого напрямку, я завше говорив, що не розумію їхнього поділу, бо в становищі України—„поганий той українофіл, котрий не став радикалом, і поганий той радикал, котрий не став українцем.“

Потрохи обставини таки зтягли мене до політики й самого прикрого для мене характеру. Я вже згадував, що попечитель одклав затвердження мене шт. доцентом до мого повороту з-за кордону. Я прибув на 1 сент. 1873 р. й застав у Києві самого міністра, гр. Толстого, який пробув у Київській окрузі на ревізії коло 2-х місяців. За весь сей час попечитель не затверджував мене, боючись аби я на вступній лекції або на прийомі не зробив чого-небудь прикрого гр. Толстому. Нарешті, гр. Толстой виїхав, і мене затверджено. Але під кінець перебування гр. Толстого його прихильники влаштували йому демонстрацію-обід з промовама, котрі були видруковані в „Кієвлянин-і“ з додатком похвальних слів від редактора Шульгина, тим більш дивних, що той-же Шульгин кілька літ назад, коли його газета залежала від генерал-губернатора (ген. Безака), а не од міністерства народньої освіти, часто виступав проти шкільної політики гр. Толстого.*) Справа

*) Політика ця взагалі реакційно-аристократична з окрема одзначалась намаганнями затримати збільшення елементарних народніх шкіл: міністерство нар. освіти на кря кінці 60-х р. протягом кількох літ не хотіло витрачати навіть тих 170—180, 1000 р., асигнованих йому г.-губ. Безаком на народні школі „Юго-Западного края“ з спеціальних краєвих коштів. Факт цей нарешті опублікований у „Кієвлянин-і“ накликав було на гр. Толстого іроничні уваги в пресі та навіть і в офіціальних колах.

не завершилась на сьому: „Московск. Вѣд.“ вмістили з проводу київського обіду статтю, у котрій згадали про те, як проти гр. Толстого наче-б то штучно здіймалась (ворогами Росії) серед громадянства агітація, але як тепер громадянство почитує систему гр. Толстого; доказ цьому—обід влаштований у Києві, „матери городовъ русскихъ“, откуда дважды пошло въ Россію просвѣщеніе“. Така підставка, образлива для Киіва дуже роздратовала мене, й я написав замітку про те, що „Московскія Вѣдомости“ неправдиво передали зміст київських промов гр. Толстому. Так дарма було-б брати одного оратора редактора Бунге за приклонника класицизму, бо у свій час він писав статті на користь реальної освіти. Зі всіх промовців тільки тайний совітник Юзефович*) прямо вихваляв гр. Т-ого за те, що буцім-би то він врятував школу од розпаду, але-ж цей самий Юзефович на банкеті Пирогова обороняв тогочасну школу од докорів в розпаді і доводив доєконалість цієї школи перед попередньою. Само собою, що замітка моя, уміщена у 12 № „Вѣстн. Евр.“ викликала проти мене гнів реакційних кол Киіва та редактора „Кієвлянина“. Прямо нападити на мене спочатку було ніяково, а через те почали нападати на Київське географічне товариство, у котрому я брав діяльну участь. Товариство це почали називати українофільським кагалом, котрий, під прапором науки, проводить політичний сепаратизм. Напади (у «Кієвлянинѣ», „Голосѣ“,

*) Котрий року 1847 видав Костомарова й инш.

„Русскомъ Вѣстникѣ“) стали дужчати, коли року 1874 у Росії почались масові арешти соціалістів. Се сталось саме в той час, коли в Києві відбувався археологічний конгрес, на якому український гурток відігравав значну ролю. Як тільки-но розійшлась чутка про арешти, зараз же у „Кієвлянинѣ“ з'явилась стаття прибувшого на конгрес редактора галицької газети „Слово“, органа старої партії (Площанського), де мене було виставлено шкідливим для русько-слав'янської єдності, польсько-революційним агентом. Слідком за тим „Кієвлянинѣ“ цілком безсвідомо перекрутив мої реферати на конгресі, накинувши мені думку, що по-між українською й великоруською народньою словесністю не може бути нічого спільного, бо українці—арійці, а великоруси—туранці. *) Київські наклепи на мене перелякали петербурзьку цензуру, так що вона вирізала з „Вѣстн. Евр.“ (сент.—окт. 1875) велику статтю мою: „Десять лѣтъ украинской беллетристики“, у котрій я силкувався довести, що український рух міцний не тоді, коли він гониться за поверховним національством та мріями про державну самостійність, але тоді, коли він має на увазі загально-людські інтереси демоса. Опісля я далеко

*) На скільки се безсвідоме брехня на мене, перш за все, як на вченого, це може бачити кожний, хто прочитає мої праці. „Историческія пѣсни малорусскаго народа.“— „Къ вопросу о сѣдлахъ великорусскаго эпоса въ Малороссіи“— „Малороссійскія народныя разказы“ та інші. Що до теорії про туранство Великорусів, то теорію сю, пущену Поляком Духинським, я розбрав навіть у західній Европі: „Il movimento li terario rutemo in Russia e Gallia, надрукований в Revista Europea, 1873.

ясніше провів цю-ж думку у статтях „Новокельтское и провансальское движение во Франции „(В. Е.“ 1875, авг. і сент.)

Друга стаття моя (і моєї жінки) „Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ обученіи“, уміщена в „Вѣст. Евр.“ (август 1875 р.), встигла проскочити раніш київських доносів і почала було викликати балачки в педагогічних колах, які після доносів мусили замовкнути.

По волі я став одчувать й адміністративні пазурі. Мене закликав попечитель й заявив, що міністр незодоволений з мене, бо буцім би то на вступній лекції я оповістив, що буду викладати історію в соціалістичному напрямку. Виявилось, що й міністр чи той доносчик, котрий сповістив йому про мою лекцію (кажуть проф. Х.), прийняв слово соціологія за соціалізм. У відповідь на донос, я післав свою лекцію до „Журн. Мин. Нар. Просв.“, де й було її видруковано під заголовком: „Положеніе и задача науки древней исторіи“. Після того мені не дозволено було читати публічні лекції про первістну культуру. Нарешті, у маю 1875 р., на кінці семестру, попечитель оповістив мені бажання міністра, аби я залишив київський університет. Я спитав про причину. Попечитель сказав мені, що я у закордонних виданнях проповідую „отдѣленіе Малороссіи отъ Россіи и присоединеніе ея къ Польшѣ“. Я щиро розсміявся й обіцяв подати попечителю польські рецензії на мої закордонні публікації („Il movimento ruteno“, „Література російська“ й инш.),

рецензії, де мене прямо обзивають московським агентом. Вийти в одставку й тим визнати обвинувачення, абсурдні й несправедливі, я одмовився й зауважив, що міністр, як усякий начальник у Росії, може скинути мене без прохання, по 3-му пункту, як то кажуть у Росії.

Після цього я виїхав на вакації до Галичини, Буковини й Угорщини, при чому повіз з собою зібрану приятелями невеличку суму грошей на допомогу Герцоговинцям, котрі тільки-що розпочали своє знамените повстання. Це, я певен, була перша допомога для герцоговинців, яка прибула з Росії. Під час подорожі по Галичині я був на русинському мітингу у Галичі, само собою тільки як глядач, але тамешні „москвофіли“ післали до Києва проф. Гогоцькому телеграму, що я буцім-би то проголосив відокремлення України од Росії й спілку її з Польщею. Телеграму цю було передано до міністерства. Тим часом міністр гр. Толстой, отримавши од Київського попечителя мою відповідь на пропозицію вийти в одставку, доклав про мене цареві, виставивши мене, звісно, сепаратистом. Царь дав наказ: знову запропонувати мені подати прохання про одставку з київського університету й не приймати мене до південних університетів (Харківського й Одеського), але не боронити мені податись до університетів північних, великоруських. Разом з тим царь призначив комісію (з міністра народної освіти гр. Толстого, міністра внутр. справ Тімашева, шефа жандармів Потапова й тайного совітника Юзефовича для розслідування українського руху й при-

няття засобів проти нього. Про призначення такої комісії царь сам оповістив в, прибувши в Київ, в початку сентября 1875 р.

Хоча наказ царя про мене було отримано у Києві ще в початку августа, та постановили не оповіщати його мені, доки царь не переїде. Як тільки це сталось, 7 сен. 1875 р. попечитель знову запропонував мені подати в одставку. Я знов одмовився; і мене скинуто по 3-му пункту, що значило не допускати мене ні до якої державної посади. Од при значені царем комісії можна було сподіватись нових репресій проти української літератури, а через те треба було вжити заходів аби продовжувати її за кордоном. Я став збиратись до Австрії й залишався аби закінчити початі праці: 1) „Малорусскія народныя преданія и рассказы“,—2) „Повісті О. Федьковича“ (з Буковини) з переднім словом про галицько-руське письменство,—3) „Про Українських козаків, татар та турків.“ Остання-популярна брошура з приводу герцеговинського повстання, що мала на меті зв'язати агітацію по східньому питанню з національними українськими традиціями. Тогочасні—київські та одеські українці—дуже цікавились сербським повстанням, як через свої слав'янські симпатії, так і через те, що сподівались, що це повстання матиме таку-ж вагу, як мало грецьке повстання у 20-х роках, а саме, що воно розірве Dreikarserbund (аналогія з легітимістичним Свящ. Союзом) й підійме політичну агітацію на Сході Європи та й в Росії (В цензурній формі я висловив цю думку в замітці у „Кіевск. Телеграфі“ при першій же

чутті про початок герцеговинського повстання, котру передав мені приятель українець, що пробував тоді у Празі для друкування повного збірника творів Шевченка.) Київські й Одеські українці ще з осені 1875 р. (задовго до Черняєва) позаводили комітети для одсилення волонтерів до Герцоговини. В Одесі, правда, в комітеті брали участь й „радикали“ [Желябов], котрі там більше єднались з українцями. На початку 1876 р. я явився до київського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова прохати пашпорта за кордон, маючи на думці, як що не дістану, їхати без пашпорта. Од кн. Д.-Корсакова я довідався, що пашпорта він мені видати не може, бо в-осени 1875 р. він отримав по наказу царя з Лівадії од шефа жандармів распорядження аби взяти мене під найпильніший догляд поліції з тим, що він, Дондуков-Корсаков, має право в усякий час вислати мене в яке завгодно місце у найдальші губернії.—Але кн. Дондуков-Корсаков заявив мені, що він нічого не має проти мене і через те подасть до Петербургу депешу, щоб дозволено було видати мені пашпорта. Через 3 дні надійшов дозвіл, я виїхав через Галичину й Угорщину до Відня, де почав готуватись до видання українського збірника „Громада“ [Die gemeinde].

Тим часом комісія по українських справах зібралась і в маю 1876 р. ухвалила: заборонити українські видання, вистави й концерти, скасувати київський одділ географічного т-ва [котре тільки що отримало 2 срібних медалі од головного петерб. т-ва й подяку од імператора за влаш-

тування одноденного перепису в Києві та за 2¹/₂ роки видало 4 томи матер'ялів], заборонити проживати по українських губерніях та по столицях Драгоманову й Чубинському [останній зробив, з доручення петерб. геогр. товариства статистико-етнографічну експедицію по Південно-Західньому краю, назбирав матер'ялів на 7 величезних томів, виданих петерб. геогр. т-вом, й дуже багато клопотав про заснування геогр. т-ва у Києві, де і був товаришем голови. Правда, Дондуков-Корсаков поклопотався, і Чубинському було дозволено залишитись на ¹/₂ року у Києві, а потім подався він на посаду до Петербургу.] Таким чином мене було засуджено, хоча й не безпосередно, на еміграцію. У той самий час австрійський уряд почав конфісковувати українські брошури соціал-демократичного змісту, а через те я надумав перенести видання „Громади“ до Женеви, куди й перебрався в-осени 1876 р.

З того часу я видав тут 5 томів „Громади“ та кілька популярних брошур на українській мові, окрім белетристики й монографій різних авторів, а так само й кілька брошур на російській мові; по за тим дві книжки „Громади“ видано було мною року 1881 вкупі з С. Подолинським та галичанином М. Павликом, та дві монографії про українську народню словесність [„Нові українські пісні про громадські справи“ та „Політичні пісні укр. народу“], видані мною особно. Крім того, я написав кілька росправ про Україну та її політико-соціальні питання до журналу „Le Gravaillen“, до „Revue socialiste“, та брошуру „La litterature

oukraïniene, proserite par le gouvèrnemnt russe“ [1878], котру переробив згодом по італійському для „Revista Minima“ 1881 р. у значно поширеному вигляді під заголовком „La letteratura di una nazione plebea“.

План літературно-політичної праці я склав собі такий: 1) перш за все дати якомога більш матер'ялу для пізнання України й її народу, культурних його заходів та стремлень до волі й рівності; 2) як цим матер'ялом, так і викладанням західно-європейських ліберальних та соціально-демократичних ідей спричинитись до організації по Українських землях в Росії й Австрії політичних гуртків, котрі б узялись за культурне, політичне й соціальне визволення народу.

Будучи соціалістом по своїх поглядах, *) переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки у певній ступневі й при високому розвитку мас, а тому й досягти його можна більш при допомозі розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Через те, що Україна, моя батьківщина, поділена на двоє—Австрійську й Російську—і через те, що у першій єсть повна політична свобода,

*) Додаю: соціалістом західно-європейської школи, але не російським нігілістом; ся остання назва, коли я стрічаю її по газетах в прикладанню до себе, страшенно ображає мене. Я виклав у IV т. „Громади“ у статті „Шевченко, українофіли й соціалізм“ свій погляд на антикультурний елемент та національське самозасліплення у російських революціонерів та народників школи Бакуніна й Лазрова, котрі захоплювались Ст. Разінім та Пугачевим, великоруським росколом і т. п.

котрої бракує в Росії, то, помоему, діяльність соціалістів у кожній державі мусить бути різна: в Австрії можливо братись за організацію власне соціалістичної партії з робітників та селян русинів у спільці з поляками й жидами; а в Росії перш за все треба здобуть політичну волю; соціалістичні-ж ідеї в Росії можна ширити поки що тільки науково-літературним засобом. Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії через федералізм.

Відповідно такому переконанню я постановив собі такий поділ літературної праці: писати по українському все, що стосується безпосередно до України та до поширення у ній соціалістичних ідей; *) писати по російському ріжні речі політично-ліберального й федерального характеру, стежучи за всіма подіями, котрі хвилюють публіку в Росії. **)

*) Через те, що з приводу усяких процесів не раз по російських, австрійських та пруських газетах згудували про мене, яко про шефа чи члена ріжних революційних організацій у Женеві та про моїх агентів, то я вважаю не зайвим додати, що виїзавши з Росії за кордон для літературної праці, я поклав собі за правило ні в яких практичних змовах участі не брати, а обмежитись самою-но літературною діяльністю. Для змов та практичної агітації я не почував у собі здатности, а окріч того гадаю, що еміграція не дає для того ані витєд, а ні права.

**) Певне, при нагоді, я стараюсь писати й на інших мовах, як що бачу в цьому змогу поширити свої ідеї. Так, окрім ріжних брошюр та статтів, я з охотою співробітничав у Рєклю при складанню ним начерку європейської Росії, бо

Для першої мети служить мені переважно „Громада“, для другої—брошюра й статті по російських журналах; а тепер найбільш газета „Вольное слово“.

Сербсько-болгарський рух, а після війна з Турцією давали мені, само собою, зручну нагоду для проведення ліберально-федеральних ідей на російській мові. Я намагався викладати їх у Росії й заслав з Женеви року 1876 до петербурзької газети „Молва“ статтю „Чистое дѣло требуетъ чистихъ средствъ“, у якій старався довести, що тільки вільна Росія може визволити балканських слав'ян. Але за мою статтю газету було заборонено на 8 місяців. Тоді я став викладати свої думки у брошурах, видаваних у Женеві: „Турки внутреніе и внѣшніе“ (1876) *) „Внутреннее рабство и война за освобождение“ (1877), „До чего довоевались?“ (1878). У другій з цих брошюр я викладав мінімум політичних реформ в Росії, котрий повторив і в брошюрі „До чего довоевались?“, написаній переважно для офіцерів армії.

тут була мені нагода познайомити європейську публіку з Україною та допомогти викласти географію всієї Росії з федерального погляду.

*) Листом до видавця „Новаго Времени“ О. С. Суворина, з котрим я колись співробітничав у ліберальних „С.-Петербуржскихъ Вѣдомостяхъ“ Корша, і котрий року 1876 запрошував мене на досить вигідних з матеріального боку умовах вести у „Нов. Вр.“ одділ закордонної політики. Пропозиції цієї я не прийняв, а після „Нов. Вр.“ стало чіпать мене і манало на мене за статтю у „Молвѣ“.

Мої політичні брошюри спочатку викликали незадоволення російських соціалістів-революціонерів, але, нарешті, брошюру „До чого доводувались?“ передруковано петербурзькою потайною друкарнею й аринято за кордоном, яко прокламція „Исполн. Комитета русской соціально-революціонной партіи“, а мене самого було причислено газетними репортъорами до російських нігілістів й терорістів, саме в той час, коли „російський соціаліст - революціонер народник“ Як. Стефанович громив мене в „Общинѣ“, як „конституціоналіста“ й супротивника рус. соц.-революціонерів.

Я й справді з ходом подій все більше та більше робився протавником російських революціонерів. Окрім їхнього великоруського централізму та антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіавелізму засобів (таких, як фальшиві маніфести Я. Стефановича й інших замахів на крадіжки з банків, казначейств та почт з убивствами сторожів), мене ріжнило од них і ариняття політичного убивства, або як, вони казали, „террору“ за принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на сей терор тільки як на природний, хоча й патологичний наслідок терору самого уряду.

Проти цього всього я виступав у брошюрах, починаючи з Листка «Громади» року 1878, у котрому розібрав першу терористську прокламацію «Смерть за смерть»,—опісля в брошюрці «Тероризмъ и свобода» (1880 р.) і *Le tyrannicide en Rus-*

sie et l'action de L'Europe Occidentale“

Правда, в останні часи самі російські терористи та їхні адвокати наблизились до мого погляду (промови Желябова й Суханова на їхніх процесах, книга Степняка „La Russia Sotterranca“, стаття Кропоткіна у „Gortnightly Raview“ й инш). По деяких ознаках та листах, які я маю од декотрих російських революціонерів, по статті одного з них у „Вольномъ Словѣ“ [№№ 52—53, „Пропаганда и заговоръ въ арміи“] я бачу, що багато з них починає подаватись на мій бік і в питанні про федералізм. Правда, я певен, мені доведеться зламати ще не одне перо з російським якобінізмом, як і з російським царізмом.

Зазначу нарешті: мені через все мое життя доводиться полемізувати з багатьома—з різними партіями одночасно. Не минає й тижня, аби я не стрівався з направленою проти мене статтею, пущеною з національного табору: московського, польського, німецького,—консервативного як і революційного; попадає мені й од українофілів [найбільш галицьких]. *) Ніщо мені так не осоружне, як полеміка. Після написання кожної полемічної статті, я кілька день почувую себе хворим. Перед тим як завести полеміку з яким небудь гуртком чи навіть особою, я, майже завжди, вишукував лагідних засобів полагодження й брав-

*) Вони прозвали мене раніш „обрусителем“, а спісля „авіг агентом російського уряду, котрий вислав мене за кордон, аби скомпромітувати українську справу соціалізмом.

ся до друкованої полеміки тільки тоді, коли бачив, що згода не можлива, а особливо, коли напивався на „mauvaise foi“ [лиху віру] та нещирість мого противника. Веду полеміку тільки до-ти, доки це здається мені потрібним для вияснення думки мого противника та моєї. Після того я замовкаю й терплю все, без відповіді, особливо особисті на мене нападки. А треба признатись, що за свою довголітню полеміку з різними таборами я ні разу не стрівся з противником цілком добропорядним, се-б-то таким, котрий би вірно викладав мої думки, а опісля спростував би їх своїми аргументами, особливо фактичними. Ні, — доля давала мені таких противників, які починали з самого безцеремонного перекручування моїх думок, а вершили наклепами на мою особу. Подвійний жаль охоплює мене через це, бо й сам би я бажав чому небудь повчитись у своїх супротивників, але я тішу себе тим, що—значить—справа, котрій я служу—певна, як що проти неї за такий час не знайшлося добропорядного супротивника.

Женева, 22 марта 1883 р.

Доповнення до Автобіографічної замітки.

Не багато мені залишається додати, що робив я після написання вищеподаної замітки, зрежюмованої пр. Туном у його книзі: «geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland»,—права з деякими помилками.

В маю 1883 р. припинилось видання газети „Вольное Слово“, заснованої в августі 1881 р. спілкою «Земській Союзъ» для пропоганди принципів ліберально-політичної реформи й адміністративної децентралізації Росії. У цій газеті я брав діяльну участь, умістив у ній чимало статей, з котрих найбільша „Историческая Польша и Велико-русская демократія“ вийшла й осібною книжкою [1882]. У ній я розглянув історично й критично революційний рух в Росії з 60 років у зв'язку з питанням польським й українським та взагалі з питанням політичної волі й децентралізації в Росії й закінчив програмою політичної й адміністративної реформи в Росії на підставі автономії земських одиниць—громад, повітів, губернь чи країн. В межах цієї автономії я покладав і розв'язання національного питання в Росії, висловлюючи таким чином проти усяких сепаратизмів і навіть націоналізмів на австро-угорський лад, за таке розв'язання, яке напр. існує в Швейцарії

(де ні вся країна, а-ні навіть кантони—зовсім не поділені по расовому принципі) та яке виробляється у Бельгії (між фламандцями та валонами). Стаття моя друковалась 1881 р. в «Вольномъ Словѣ» тоді саме, коли у „Земскомъ Союзѣ“ вироблялась своя програма реформи Росії, і виявилось, що наші програми зійшлись в основах. На прикінці 1882 р. спеціальним делегатом „Земскаго Союзу“ мені було запропоновано взяти на себе редагування «Вольного Слова». Я згодився і старався зробити з газети, с початку заснованої аби дати змогу вільно висловлювати свої думки всяким ріжним опозиційним та революційним елементам в Росії,—просто орган агітації за політичну свободу з земським самоврядуванням: при тому я оддавав в газеті багато місця соціальному питанню, маючи на думці показати російській публіці, як соціалістичній, так і більш консервативній, всі одтінки у постановці соціального питання у західній Європі й Америці, аби таким чином ухилитися від сумарних вироків у цій справі. (Докладніш про «Земск. Союзъ» та «Вольн. Слово» я розповідаю у своїй статті „Земській либерализмъ въ Росіи 1858—1883 р.“ котра зараз друкається у ч. I газети „Свободная Россія“). Та в маю 1883 р. „Вольное Слово“ припинилось через розпад „Земск. Союзу“ од зневірення тих його членів, котрі гадали добитись скликання Земського Собору перед коронацією Олександра III й нудились довгочасною агітацією серед суспільства, на котру я тільки й покладав надії.

Літом 1883 р. мені було подано з Росії кілька

політико-соціальних програм, складених по ріжних українських гуртках, котрі мали стосунки з активними російськими революціонерами. Програми ці ріжнились од програм тих останніх, прийнятих більш чи менш якобінським централізмом («Народная Воля» 1881 р.—1882 р., «Календарь Народ. Воли» на 1883 р., де різко осуджували «Вольное Слово», котре виставлялось, як орган ворожий російському революційному рухові, та навіть (Ігнатьєвський) і наближались до моїх поглядів у пункті про федералізм. На кінці юня прибув до Женеви делегат двох із цих гуртків аби виробити вкупі зі мною програму для заснування політичного товариства «Вільна Спілка», котре б мало на меті агітувати в цьому напрямку переважно на Україні, але-ж і не нехтуючи й всією Росією. Із довгих балачок з цим делегатом, а так само й другим, котрий належав до «народовольчеської організації», але працював на півдні, мав українські симпатії й ладен був пристати до «В. Спілки»,—я побачив, що між мною та цими делегатами нема цілковитої згоди: вони не бажали по моему, у такій мірі як я, скупчення праці „В. Спілки» на Україні, а занадто швидко хотіли роскинути її роботу на цілу Росію.—В той же час вони вважали вадою для справи мою увагу що до австрійської Русі, а ще більш до політики західно-слав'янської; опріч того, вони вважали потрібним навіть у ту хвилю солідарні стосунки з гуртком російських революціонерів (народовольців), котрі, на мою думку, морально вже оджили, та навіть були небезпечені через мішанину їх з agents provocateurs (мої опаски в свій час цілком

підтвердила швидко виявлена подвійна роль Дегаєва, агента поліції та «Народної Воли»); нарешті, моїм співбесідникам набридла довга підготовка роботи для постановки питання про політичні реформи в Росії відповідно до наших ідей; вони хотіли більш за все швидке заманіфестувати себе якоюсь гучною справою, на зразак «народовольчеських підприємств», та тільки з федерально-українським кольором.

Через те, вироблювання програми посуважось досить кволо, нарешті, у кінці авгу́ста вона була готова, головні тези були видруковані й одвезені делегатом до Росії. Але тут поліція вже дослідила вільноспільців (і саме через стосунки їх з «народовольцями»), й проєктоване політичне товариство умерло на самому початку.

Все ж таки, наші політичні друзі побажали, аби я видруковав програм «Вільної Спільки», що я й зробив, бо не губив надії, що її ідеї знайдуть собі, хоча по волі, одгук у різних суспільних елементів в Росії, особливо на Півдні та Сході. Я тільки вважав невідповідною тепер форму моєї книжки, яка відповідала статутіві політичної спільки, та мінять вже було за-пізно. Як мало я сподівався на безпосередню прихильність до моєї книжки, видно з того, що я закінчив її словами Ренана: *Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est a certaines heures de savoir se resigner a etre demode.* (Для того, щоб мати слухність у майбутності, треба в певні хвилини уміти зважитися стати не модним). І справді, після 1883 р. я став

detede навіть у більшості своїх колишніх друзів. У так званих російських революціонерів я отримав репутацію занеклого ворога; у той самий час, під впливом урядового нагніту й зневірря, приншикла в Росії й ліберальна агітація, і так звані ліберали стали мати мене за людину наївну, а до того й небезпечну через радикальний та навіть „революційний“ характер мого лібералізму. Реакційний напрямок та огида до мене з'явилась і по українських гуртках. Навіть те, що я маю підставу хоча почасти вважати за наслідки агітації, у котрій я брав участь, а саме: де-які цензурні полекхости для українського слова в Росії з 1881—1882 р. *)—повернулось проти мене, бо серед українофільських гуртків з'явилась ідея, що тепер не треба закордонними радикальними й взагалі політичними публікаціями роздратовувати уряд проти української літератури в Росії. Серед цих гуртків виникла навіть свідомо реакція проти всякої політичної постановки українського питання й бажання виставляти його як справу тільки культурну. Таке трактування справи не було а ні скільки краще того, як перед тим російські революціонери-народники гадали утворити соціальну революцію без політики та навіть і без науки, тим більш, що й українофільські „культурники“ бажали працювати для української культури, одкидаючи не тільки політику, але новоевропейську культуру, бо, наприклад, доводили потребу притягнення на свій бік духовенства

*) В той час гр. Ігнат'єв допустив було у Росію Галицьку-українську газету „Діло“.

православної церкви.

При такому напрямкові українських гуртків, серед їх не подобались не тільки мої політичні публікації, але і моє видання Шевченкової поеми «Марія». Року 1882 я видрукував її в оригіналі, і латинськими літерами, переважно для тих українців у Галичині та почасти й в Росії, котрі не знають так званого Кирилівського алфавіту й котрі залишені патріотами русинами, які вважають Русинами тільки православних та уніатів, зовсім без українського читання; згодом, у 1885 р. я видав «Марію» в великоруському перекладі. В примітках до цієї поеми, в котрій Шевченко євангельську легенду прибрав у своєрідну раціоналістичну форму, я поспробував популярно викласти результати світської історико-літературної критики «Нового завіту» й палестинської цивілізації. Поруч з цим антиполітичним консерватизмом з'явилась по українофільських гуртках тенденція як що не сепаратистичні,—котрі вимагали певної політичної відваги,—то національсько-партикулярно: антагонізм проти всього великоруського, а загалом і проти російського радикалізму та навіть лібералізму. Тенденції ці пробивались по анонімних кореспонденціях у галицьких виданнях фразами, в котрих можна було вбачити свого роду полтику, але австро-полонофільську. І цю ягелонсько-австрійську політику проф. Ламанський—один з визначніших в Росії заступників московського славянофільства,—приписував мені, тоді як саме у той час збільшилися наскоки на мене й на мої ідеї у виданнях усіх галицьких

фракцій, в тому числі і по українофільських. Останнє сталося через те, що тоді саме у галицько—українських кутках рішуче взяв верх консервативно-клерикальний напрямок (подробиці й пояснення дивись у моєму листкові «Наканунъ новыхъ смуть». Женева, 1886). Разом з цими нападами оповіщалося, що, мовляв, «Драгоманов позбувся тепер прихильности і на російській Україні.» Заяви ці базувались як на чутках про настрої українських гуртків в Росії, так і на приязливости до галицьких консерваторів і клерикалів впливових російських українофілів, котрі дійшли до того, що один українській літератор навіть умістив у «Вѣстникъ — Европы» пенегіріка новонастановленному станіславівському єпископові Пелешеві, ультрамонтанові, якого перед тим «Діло» оповістило, а саме після його ультрамонтанської промови у сеймі, представником національної політики русинів, се-б-то не тільки в Австрії, але і в Росії.

У мене не було засобів на періодичне видання та й повторювання одного й того-ж набридло, тому я намислив обмежитись категоричним протестом проти перекручування моїх думок, а щоб протистати реакції серед українофілів—вести далі видання «Політичних вісень українського народу», а так само посунуть вихід повного стереотипного видання творів Шевченка, розпочате одним моїм приятелем, котрий працював у друкарні «Громади»; до сього видання я ставився до певної міри байдуже, бо вважав твори Шевченка

з ідейного боку вже «пунктом пережитим». Тепер же я переконався, що не тільки для галицьких, але й для російських українофілів, та навіть для самих вчених із них, треба ще не мало духовної праці, аби наздогнати навіть Шевченка.

Через це я подав до того самого видання, де з'явилась стаття д. Ламанського про мій та й інших українофілів ягелонсько-австрійський сепаратизм («Извѣстія Славянскаго Общества» у Петербурзі), листа, у якому доводив, покликаючись і на «Вільну Спілку», що мої стремління в бажанні *политичної реформи всієї Росії* на підвалинах свободи й децентралізації та що ці стремління гармонують з ідеями старих українофілів Кирило-Мефодієвського братства (Костомарова, Шевченка й инш.) Року 1885 я випустив II вип. видання «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. (пісні з останніх часів автономного Гетьманства Малоросійського й Слобідської України в р.р. 1709—1765); недостача коштів не дала нам змоги випустити видання поезій Шевченка на 25 літні роковини його смерті (26 февр. 1886), а тим часом консервативно-клерикальні маніфестації галицьких українофілів не припинялися, через що я мусив умістити у львівській робітничій газеті «Prasa» (1886, ч. 3—4) одвертого листа «25—літні роковини смерті Шевченка і галицькі народовці», передрукований і по польському у газеті «Kuryer Lwowski», ч. 62. У цьому листі я нагадав заяву 45 київських українофілів 1873 р. та на підставі обставин, у котрих пробував український народ, робив висновки про невідповідність

якого-би там не було консерватизму, а особливо клерикалізму навіть з його національними інтересами, та про потребу перш за все європеїзації української політики. Незабаром після цього я оповістив передплату на видання повного «Кобзаря» Шевченкового передплату, про котру галицькі офіціальні прихильники Шевченка не захотіли оповістити по своїх газетах; вони самі, як раз саме на той час, заходились коло видання «Кобзаря», ще більш очищеного од радикалізму, особливо релігійного, ніж дозволене цензурою в Росії. За всі такі заяви й видання я отримав з Росії од своїх бувших українських приятелів формального виговора; вони дійшли навіть до того, що просто назвали *шкодливими* для них мої видання «Політ. піс. україн. нар.», та повний збірник поезії Шевченка. Через таке відношення українців до цих видань я до сього часу не мав змоги видати ні III вип. «Політ. піс. укр. народу», який мусив містити і цікавіші пісні про кінець Заторіжжа у 1775 р., ні поезій «українського батька» Шевченка. Більш для апеляції до майбутніх часів, а ніж для переконання моїх сучасників, земляків й приятелів, я написав невеличку статтю (24 стор.) «Наказунъ новыхъ смуть», у котрій я виклав свій погляд на соціально-політичні завдання в Росії та з'окрема на Україні з Галичиною при сучасному стані Європи, а сам надумав під час зпанування реакційного антракту в Росії й Галичині, обмежити свою особисту роботу на закінченні де-яких археологічних праць, котрі входили в мій план—скласти нарис цивілізації на Україні. На мою велику радість, саме коло того часу, не-

величкий гурток українців, котрий не поділяв реакційного настрою своїх товаришів, запропонував мені скласти історію української літератури такого характеру, як моя стаття про Шевченка у IV книжці «Громади».

Пропозиція ця, правда, мала на увазі тільки новішу літературу на українській мові у XIX ст., та я пораяв розширити працю й скласти історію української літератури у 3-х розділах:

1) Доля української мови у зв'язку з історією національної самосвідомости та громадського руху з IX по XIX ст.

2) Устна (народна) словесність на Україні.

3) Письменство на українській мові з XVI по XIX ст.

Другий одділ з них вимагав попередньої спеціальної розробки, можна сказати, зовсім на ново, бо до цієї пори навіть самі найученіші українські дослідники народної словесности (напр. Костомаров) зовсім не прикладали до неї європейського порівнявчого метода й дивились на неї як на цілком самобутний продукт місцевого національного ґрунту. Тому-то я мусив узятись за роботу цілого ряду монографичних праць здебільшого про казки, новелли, апологи, легенди та історичні перекази українські, порівнюючи їх з фольклором різних народів. Де-які з цих

монографії мені пощастило видрукувати по ріжних виданнях, але бажання знайти їм більше публіки в Росії примушувало мене ховати своє авторство під ріжними псевдонімами. А шукать публіки в Росії я вважав потрібним як через те, що тільки тут я міг викликать увагу до деталей свого матер'ялу і бажання збирати його й розробляти далі, а також, ще й тому, що я вважав потрібним прикладанням космополітичного порівнявчого методу хоча би до одної частини культурного українського матер'ялу протистати вузьто-націоналістичному настроєві укрainофільських гуртків, яке розвинулось серед них в зв'язку з загальною в Росії «самобутницькою» реакцією. Де-котрі з своїх фольклорних заміток, видрукованих в паризькій „Melusine“, я вважав можливим підписать своїм ім'ям й нарешті став тут друковать (з 9 № 1888) примітки до перекладу „Болгарських релігійних легенд“, зробленого мною дочкою Лідією, котра (9 январа) повінчалась у Болгарії з тамешнім молодим вченим Іваном Шишмановим. За працю над болгарськими релігійними легендами я взявся тому, що вони занадто скидаються на українські і тому, що Богумільська Болгарія являється містком переходу сили легенд зі Сходу до Європи, особливо славянської,—так що досліди болгарських легенд складають необхідну попередню працю для розуміння фольклору й на Україні.

Поки я працював коло фольклору, де-які особи та гуртки у Гальчині й Росії наблизилась до політичних ідей, виложених мною кілька літ

назад, і стали зопрошувати мене співробітничати по їхніх виданнях. Так у галицькому збірникові «Ватра» (1887) я видруковав замітку «З Історії віршів на Україні», де зазначив вплив західних протестанських ідей на релігійну поезію українського народу. Року 1888 у галицькому збірникові «Товариш», виданому університетською молоддю, я умістив кілька заміток про неучтво і сервілізм у галицькій пресі під загальним заголовком «Сміх і горе», а так само критичну статтю на одну етнографічну брошуру про великорусів й білорусів, у якій автор-українофіл сумарно виставляв великорусів народом диким й нехристиянським в порівнянні з гуманно-християнською расою українців. Редакція „Товариша“ назвала мою статтю «Науковий метод в етнографії». Назву цю я вважаю трохи претензійною, хоча я й поставив у статі тій деякі загальні питання, напр., про різницю між національними прикметами рис справді расових, більш-менш сталих, од історичних, мінливих. По-за науковою, моя стаття мала мету й політичну: протистати тенденційно песимістичному малюванню Великорусів та відновленню теорії Духинського, котру з деякої пори галицькі офіційні українофіли стали ширити у своїй популярній літературі, маючи на думці тим прислужитись, українській національності. Мені приємно було побачити, що один з українофільських журналів в Галичині «Зоря» прихильно обізвався про мою статтю. У літку 1888 р. я досить несподівано для себе отримав од одного українофіла, з котрим найбільш розходився в поглядах, запросини „стати на чолі“ поновлено-

го ним видання львівської «Правди» й перш за все написати для неї програмову статтю. Я відповів заявою, що наші погляди значно не сходяться, але я згоден написати свою програму з тією умовою, щоб редакція умістила свої уваги на неї. Та він настоював на своєму й казав, що він знав до кого звертатися, й як що прохає мене про програму для „Правди“, то значить зрікається колишніх помилок. Незабаром один галицький народовець, який мав узяти на себе близьке завідування „Правдою“, звернувся до мене з таким самим проханням. Я послав йому програму, але з проханням скликати комітет розглянути її, а при незгоді з моїми ідеями, або одкласти друкування статті, або зазначити незгоду. На се мене повідомлено, що сам редактор та його товариші цілком згодні з моєю статтю й що уже видрукували її, за виключенням двох фраз, піднісавши її—Видавництво «Правди». Отримавши ч. I „Правди“, я побачив у ній речі діаметрально протилежні моїй програмі. З мого примусу редакція оговорила найголовніші суперечности, пояснивши їх похалпивою, але і в дальніших числах так саме друкувала, та навіть і в редакційних статтях, речі невідповідні програмі—й через це на далі я ухилився од участі у цьому виданню... За те „Зорі“ сподобалась моя програма, а популярна газета „Батьківщина“, котру львівські народовці визнали можливим передати під редакцію моєму приятелеві Павликові, видрукували зміст цієї програми. У ту саму пору і львівський українофільський орган „Діло“ запрохав мене регулярно писати кореспонденції про російсько-українські спра-

ви, але од цього я одмовився, між иншим і через те, що „Діло“ ніяк не згожувалось одмовитись од клерикалізму в політиці.

Тим часом гурток російських емігрантів, особи, належні до різних фракцій „руських соціально-революціонерів“, надумали видавати „ліберальну“ газету з принципами близькими до тих, які я проводив у своїх публікаціях, і запросили співробітничати й мене. Я пораяв для газети назву „Свободная Россія“, яку пропонував ще видавцеві „Вольного Слова“ й дав для першого числа дві статті: „Земскій либерализмъ въ Россіи“ (1858—1883) та „Самодержавіе, мѣстное самоуправленіе и независимый судъ“. Газета мусить вийти цими днями. У ту-ж пору гурток польських демократів у Галичині звернувся до мене з пропозицією стати посередником для вироблення згоди з українцями. Я відповів, що в Росії згода поляків з українцями ні до чого не доведе без загально-російської ліберальної програми... Та справа ця ще не вияснилась і тому мусить бути поки що таємницею для публіки.

За для бібліографічної повноти я повинен згадати, що 25 янв. 1889 р. уміщена у римській „Revue Internationale“ моя стаття „La question de la liberte religieuse en Russie“ писана з приводу полемизування д. Победоносцева з „Alliance Evanglique“, а також переговорів російського уряду з Ватиканом. В ній я довожу, що думок д. Победоносцева а—ні скільки не піділяє освічене суспільство в Росії, не минаючи навіть і таких славянофілів, як і

Аксаков,—що в Росії за релігію найбільш терплять не „иностранныя исповѣданія“, а російські сектанти, що обов'язкова полонізація католицтва в Росії сталася остаточно після прилучення західних губерній до Російської імперії і що найбільшою терпимістю й свободою вживання живих мов у релігійному життю ці країни користувались в XVI в., коли складали литовсько-руське князівство і коли там ширились реформацькі ідеї.—що релігійна згода та нормальне вживання живих народних мов по цих країнах можуть настати тільки з заведенням в Росії загальної релігійної волі й приходської автономії.

Февраля 10 дня
1889 року
Ж е н е в а

М. Драгоманов.

Перекл. І. Лановий.

ВИДАВНИЧЕ Т-во „КРИНИЦЯ“

(Київ, Друкарня т-ва—Хрещатик 42.

Тел. № 43-49, Книгарня—Нестерівська 27).

Видання 1917 р.

- Волховський Ф.** Як мужик попав у ярмо ц. 25 к.
Вікул. Про автономію ц. 15 к.
Тричченко Б. Граматка для науки читання й писання ц. 70 к.
„ Рідне Слово. Книжка для читання в початкових школах і перших класах гімназії —
„ Як жив український народ ц. 30 к.
„ Якої нам треба школи. . . ц. 25 к.
Тригорьев-Жаш Якої республіки треба бідним людям? ц. 15 к.
Драгоманов М. Шевченко, українофили й соціалізм 1 р. 25 к.
„ Віра й громадські справи ц. 15 к.
„ Швейцарська Спілка . . . ц. 30 к.
„ Автобіографія —
Єфремов С. Як люде прав собі добувають ц. 25 к.
„ Як визволитись робочим людям з бідности ц. 50 к.
Заїрня М. Якого ладу нам треба . . . ц. 25 к.
„ Про виборче право ц. 25 к.
„ Про державний лад у всяких народів. ц. 50 к.
Коцюбинський М. Іван Франко ц. 25 к.
Назарук О. Суспільні класи (роспр.) . . . ц. 20 к.

- Олесь О. Поезії, т. V 3 р. —
- Шитаренко С. Дитяча розвага. Збірник забавок
для дітей, з ногами. 1 р. 30 к.
- Жрістан Бернар. Пригода 7 квітня. Коме-
дія на 1 дію . . . ц. 30 к.
- Франко Ів. Панські жарти—Поема . . ц. 90 к.
- Шевченко М. Заповіть та інші вірші . . ц. 15 к.
- ” Царі ц. 15 к.
- ” Сон (у всякого своя доля) . . ц. 10 к.
- Вісні волі (збірка револ. віршів) . . . ц. 10 к.
- Ще не вмерла Україна Муз. Січинського . . ц. 20 к.
- Портрет Шевченка (великий, в шапці) . . ц. 1 р. 20 к.
- Листові карти: Франка, Драгоманова, Шевченка, Сте-
фаника, Мазепа, Хмельницького, Дорошенка по 10 к.

Друкуються і незабаром вийдуть:

- Драгоманов М. Листи на Надніпрянську Україну
- Франко Ів. Мій ізмарagd. Збірник віршів . . .
Нарис Українсько-руської літератури
- ” Коцюбинській М. П'ятизолотник . . .
- ” Харитя ,
- ” Ялинка
- ” Малий грішник
- Чепіга Я. Задачник для початкових народніх шкіл.
Рік I і II
- Шевченко М. Кобзарь (повний)
- Книжки для дітей молодшого і старшого віку.**
- Васильченко С. Осетинські казки,
- ” Циганка
- ” З дитячих ліг. Роман. Свекор.
- Левицький Ж. Запорожці.
- ” Попались. Дитяча п'єска

М. Сібіряк	Умертий Цап	, . .
"	Лісова казка	" . .
Таршин	Жаба мандрівниця	" . .
Кібальчич Ж.	Оповідання для дітей	" . .
<hr/>		
Андерсен.	Казки	" . .

Народня бібліотека

Васильченко С.	Святкові зорі: У панів. Відьма. Дома.	
"	Мужицька арихметика. На розкоші.	
"	На чужину	" . .
Левіцький Ж.	Рябалка Панас Круть	" . .
Коплярецький	Наталка Полтавка	" . .
Квітка Осков'яненко	Перекотиполе. Та інші	" . .

Коцюбинській М. Повне зібрання творів

1. При замовленнях треба прикладати половину грошей; без задатку замовлення не виконуються
2. При замовленнях треба зазначати точно адресу і спосіб пересилки (почта, залізниця, пароплав).
- 3 Великим замовцям знижка.

ГРОШІ Й ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ ПО АДРЕСІ: КИІВ. НЕСТЕРІВСЬКА 27, КНИГАРНЯ Т-ва „КРИНИЦЯ“.

НА УВАГУ НАРОДНИМ УЧИТЕЛЯМ!

Титаренко С.

Дитяча розвага. Збірка забавок для дітей.

Ст. Х+54. іл. 80.

Ціна 1 р. 30 к.

Вид. Т-ва „КРИНИЦЯ“.

Ій і ціни не складеш—цій гарній книжці—так вона потрібна українським учителям, учителькам і всім взагалі, хто ближче стоїть до дітей і кому доводиться уряжати для більш-менш великого гурту дітей різні розваги, забавки то що. Вибір розваг для збірника зроблено дуже добре. Велику ціну має те, що в збірнику подано чимало ігранжевих танків, інсценіровок пісень та інших ігор з піснями. До пісень подано й ноти переважно для одного голосу.

(„Нар. Ж.“ № 139, 1917. 5)

Видавниче т-во „КРИНИЦЯ“

одчинило власну КНИГАРНЮ,

де продаються видання т-ва і книжки всіх інших українських видавництв.

Київ, Несторівська № 27.

